

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

УДК (3):902.7(4)

ЧЕРКУН ЙОЛАНА КАРЛІВНА

**ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ
ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н.Е.**

Спеціальність – 07.00.03 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

УЖГОРОД – 1995

АВ 32.297

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор Е.А.Балагурі

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор І.С.Винокур
/Кам"янець-Подільський педінститут/

кандидат історичних наук В.І.Бідзіля
/Інститут Археології НАН України/

Провідна організація: Одеський Археологічний музей НАН України

Захист відбудеться *"30" травня* 1995 року, о *14* годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.15.01.04 в Ужгород-
ському державному університеті /294000, м. Ужгород, вул. Універ-
ситетська, 14/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Ужгородського
держуніверситету - м. Ужгород, вул. Капітульна, 9.

Реферат розісланий *"28" квітня* 1995 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М. П. Матіюк
ЛННБ ім. В. Стефаніка
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Історія стародавніх етносів є історією їх взаємовідносин в процесі проходження всіх стадій етногенетичного розвитку. Вивчення цих взаємовідносин має важливе значення для пізнання історичного процесу взагалі і конкретних регіонів зокрема. В запропонованому дослідженні таким регіоном є Верхнє Потисся - своєрідний історико-географічний район Карпатського ареалу, який знаходиться на стику Східної та Центральної Європи. Його назва походить від другої за величиною, після Дунаю, водної артерії ареалу - "великої і славної ріки Тиси" (Иордан, 34), яка бере свій початок у південно-східній частині Українських Карпат, в межах Закарпатської області з двох джерел - Чорної і Білої Тиси. Протікаючи по території Закарпаття в західному напрямку, Тиса збирає праві притоки - Тересву, Тереслю, Ріку, Боржаву. Річки Латориця, Уж, зливаючись на території Східної Словаччини з Лаборцем і Ондавою, утворюють ріку Бодрог, яка теж впадає до Тиси. На захід від Сланських гір, води Гемерської височини збираються в річку Горнад, яка впадає в Слалу, а остання - в Тису. З лівобережжя в Тису вливаються ріки Самош, Тур і Красна, які протікають по території Румунії.

З півночі регіон закривають Бескиди, з північного сходу та сходу - Полонинські Карпати, а з заходу - Татрансько-Гемерська височина. Таким чином, гори і ріки зумовлюють для цієї території певну природньо-географічну замкнутість з наявністю трьох екологічних зон - гірської, передгірської та рівнинної. До першої природньо-кліматичної зони відносяться гірські райони з луками-полонинами та буково-хвойними лісами; до другої - передгір'я Карпатських хребтів з відрогами та котловинами; до третьої - низовини в долинах річок з луками та масивами широколистяних лісів. Перші дві зони багаті на корисні копалини, такі як залізо, сіль та високопластичні глини, а третя є найбільш придатною для розвитку землеробства, скотарства і ремесла. Географічне розташування Верхнього Потисся, з різноманітністю його природніх ландшафтів, багатством флори і фауни, наявністю достатньої сировинної бази, з давніх давніх сприяло заселенню цієї території людьми. До того ж, Карпатські перевали були зручним перехідком між Сходом і Заходом, по якому багато тисячоліть пролягали шляхи, що визначали напрямки культурних та економічних зв'язків, міграцій.

В різні історичні епохи регіон займав особливе місце в культурогенезі Карпатського ареалу. Найбільш складним періодом

є і половина I тисячоліття н.е., коли проходили кардинальні політичні і етнокультурні процеси, викликані римською експансією в Карпатську котловину і Великим переселенням народів. Дослідження цього відрізу часу стародавньої історії регіону має важливе значення як для правильного розуміння процесу заселення і культурних відносин в ареалі Українських Карпат, так і для відтворення ряду подій ранньосередньовічної історії.

До недавнього часу етнічна історія Верхнього Потисся першої половини I тисячоліття н.е. не була об'єктом спеціального дослідження. Тому актуальність даної роботи визначається можливістю реконструкції життєдіяльності стародавньої спільноти регіону через встановлення її етноскладових частин та розкриття етнокультурних і політичних ситуацій на основі писемних та археологічних джерел. Вона підсилюється тим, що в порівнянні з суміжними територіями Карпатського ареалу (бувшими римськими провінціями Паннонії, Реції, Дакії), етно-племінні структури даного регіону вивчені слабо, що гальмує включення його в загальноєвропейський контекст культурно-історичного розвитку. Важливість розробки теми етнічної історії відзначалася багатьма вченими, що конкретно відобразилося у високому рівні археологічної дослідженості регіону на сьогоднішній день. В той же час, відсутні узагальнюючі дослідження, в яких би ця тема розглядалася всебічно і в динаміці історичного процесу римського періоду та доби Великого переселення народів. А відтак, значний об'єм археологічного матеріалу дозволяє звернутися не тільки до розробки окремих її аспектів, а і осмислення суті всього процесу.

Мета дослідження - визначення змісту етнічної історії Верхнього Потисся, її основних подій та складових частин. В цьому плані важливою є характеристика населення Верхнього Потисся як складової частини північнофракійського етносу Карпат в римський період та з'ясування динаміки етнокультурних процесів в кінці IV-V ст.н.е., зумовлених подіями Великого переселення народів. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань: 1) на основі вивчення повідомлень стародавніх авторів розглянути історичну ситуацію в першій половині I тис.н.е. на території римо-варварського міжкордоння; 2) дати характеристику археологічних культур, етнокультурних груп, локальних варіантів та провести їх культурно-хронологічну оцінку; 3) з'ясувати роль взаємовідносин між прийнятими і субстратними племенами регіону, а також дослідити стимулюючі культурно-економічні впливи римської цивілізації; 4) проаналізувати матеріали доби Великого переселення народів, провести

їх культурно-історичну інтерпретацію. Розгляд поставлених завдань окреслює методологічні підходи до дослідження через розкриття явищ - етнічна культура, етнокультурний ареал, етнічність, обряд - і способів їх відображення в археологічному матеріалі.

Методологічним принципом дисертації є історичний підхід до аналізу культурно-історичних спільностей стародавності, який полягає в розкритті способів духовного та практичного освоєння світу людьми, зумовлених родо-племінною формою соціальної організації. В основу методики покладено модель археолого-етнічного дослідження, яка дає можливість відновлення етнічної історії на основі археологічних джерел шляхом виділення етнізуючих ознак і утворення на їх основі археолого-етнічних типів і комплексів. Ця модель до певної міри відображає процес матеріалізації етнічної специфіки в археологічному матеріалі і робить реальним складення програми етнічного дослідження. В роботі також широко застосовані методи картографування пам'яток, хронологічного та порівняльно-типологічного аналізу продукції ремісничого та домашнього виробництва - кераміки, знарядь праці, пластики, - що дозволило виділити в археологічних культурах етно-культурні комплекси, локальні варіанти, та провести їх хронологічну інтерпретацію.

Джерелознавчу базу дослідження складають пам'ятники матеріальної культури (кераміка, знаряддя праці, зброя), які виділені в археологічних селищних і поховальних комплексах Верхнього Потисся, та письмові твори античних і візантійських авторів, які містять інформацію географічного та етнологічного змісту.

Узагальнений аналіз та диференційований розгляд максимальної кількості джерел, відомих в літературі і виділених автором при розборі речових колекцій, стали однією з частин дисертації. Важливе значення надавалося хронологічному визначенню матеріалу, порівняльному аналізу культур та пошукам аналогій. При розгляді кераміки критеріями виступали: форма, стиль оформлення, склад глиняної маси; для металевих виробів враховувалася форма, технологія виготовлення, в окремих випадках - склад металу.

В роботі узагальнено дані близько 400 археологічних пам'яток (поселення, городища, виробничі центри, могильники) римського часу і більше 50 - доби Великого переселення народів. Нумізматичний матеріал представлений колекцією монет кількістю більше 4000 з 180 пунктів регіону. Крім того, широко використані матеріали фондів та експозицій музеїв м. Ужгорода (Україна), Сату-Маре (Румунія), Ниредьгази (Угорщина), Кошице, Михайловце (Словаччина), Мангайма, Гайдельберга (ФРН), каталог міжнародної

виставки в Нюрнберзі (1987) "Германці. Гунни. Авари. Скарби епохи Великого переселення народів".

З писемних джерел використані твори авторів декількох жанрів - істориків (Тацит, Амміан Марцеллін, Веллей Патеркул, Діон Кассій, Йордан, Прокопій Кесарійський), географів (Страбон, Птоlemeй), мемуаристів (Юлій Цезарь), хроністів (Зосім, Зонара) та поетів (Овідій).

Хронологічні рамки роботи. За основу взято період першої половини I тисячоліття н.е. (I-V ст.), коли в надрах соціальних структур стародавньої Європи протікали глибинні процеси, які знайшли відбиток у всьому комплексі археологічних та писемних джерел. Нижній рубіж визначається загибеллю латенської цивілізації та активізацією германських племен на Дунаї. Верхній рубіж фіксує різку зміну культур та етносів, пов'язану з гуннською навалом в Карпатський ареал. Хронологічно цей проміжок часу відповідає чотирьом етапам загальноісторичної схеми періодизації історії Південно-Східної Європи, під час яких відбулося виникнення спільного кордону між Римською імперією і східними землями (106-180 рр.н.е.), масове проникнення старогерманських племен в результаті Маркоманських війн (166-180 рр.) та евакуації провінції Дакії (271 р.), виникнення гуннської імперії в центрі Тисо-Дунайського межиріччя (420-455 рр.) та встановлення гегемонії германців після її краху (455-488 рр.) (Брайчевський, 1994).

Наукова новизна роботи полягає найперше в тому, що вона є першою спробою спеціального дослідження складних етнокультурних процесів, які проходили в регіоні в кінці пізньоримського часу і період Великого переселення народів. Порушені питання розглядаються на широкому історичному фоні центральноєвропейського ареалу, що дозволило відобразити динаміку складних етнічних зрушень у V ст.н.е. На основі цілеспрямованого аналізу конкретних матеріалів визначена загальна схема поетапного розвитку стародавніх племен Верхнього Потисся та суміжних районів; виділені та охарактеризовані археологічні культури; прослідковані зв'язки з інокультурними середовищами, які в своїй динаміці співпадають з хронологічними етапами загального історичного розвитку Карпатського ареалу.

Основні положення і висновки дисертації базуються на працях вітчизняних та зарубіжних вчених, а також дослідженнях автора. За десять років участі в археологічних розкопках та пошукових роботах археологічної експедиції Ужгородського держуніверситету автором дисертації досліджено більше 50 пам'яток в різних пунктах

регіону, в тому числі - 15 гончарних майстерень на виробничому центрі Берегово-Лужанка; численні будівлі та житла на дакійському городищі Мала Копаня; група могил біля с. Велика Бакта, матеріали яких значно розширили археологічний каталог пам'яток регіону і можливості їх етно-історичних оцінок.

Теоретичне і практичне значення роботи полягає у можливості застосування проведених досліджень при підготовці узагальнюючих праць з археології та стародавньої історії України, сусідніх країн (Румунії, Словаччини, Угорщини); для написання спеціальних або загальних курсів з археології та первісної історії в ВУЗах; складання зводу пам'яток історії та культури, побудові експозицій історичних та краєзнавчих музеїв. Крім того, інтерпретація результатів дослідження етнічної історії регіону може бути предметом обговорення і активізації етно-археологічних досліджень, а конкретні висновки використані при осмисленні етнічних процесів в Українських Карпатах в наступних історичних періодах. Загалом, дослідження етнічної історії та етногенезу стародавності вказує на універсальність цих явищ, закладену в глибокій підоснові, сутність якої потрібно постійно розкривати. Це допоможе побудувати етнічну історію людства, як вже побудовані соціальна, культурна, політична, релігійна і багато інших. Її розробка має немале практичне значення, оскільки на прикладі минулого вона допомагає правильніше розібратися в розвитку сьогодення, а також в міжетнічних колізіях, які виникають і, можливо, ще довго будуть виникати.

Апробація результатів дослідження проводилася на засіданнях відділу археології інституту Карпатознавства УжДУ та шляхом публікації матеріалів, які були виявлені в процесі розкопок і досліджень автора. У вітчизняних та зарубіжних виданнях опубліковано 9 робіт, 3 знаходяться в друці. Автор приймав участь у складанні інформативних звітів про археологічні дослідження на території Закарпаття. По темі дисертації були виголошені доповіді на міжнародних конференціях в м. Кишиневі (Молдова, 1992), м. Сату-Маре (Румунія, 1994), та симпозиумах - Фракології Південно-Східної Європи в м. Геркуланум (Румунія, 1992) та археометалургії Карпатського регіону в м. Герлани (Словаччина, 1994).

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, заключення, списку використаних джерел та літератури, 59 ілюстрацій.

У вступі викладені актуальність, мета і завдання, основні методологічні принципи дослідження, висвітлюється новизна і прак-

тична значимість роботи.

Розділ I "Етнокультурна ситуація в Верхньому Потиссі і прилеглих регіонах в першій половині I тисячоліття н.е. в письмових джерелах та історіографії" складається з трьох підрозділів і присвячений аналізу писемних античних і візантійських джерел та ретроспективі розвитку поглядів на дану проблематику в історіографії.

Населення Карпатського ареалу та його складової частини - Верхнього Потисся в ранньоримський час представляло собою досить розмаїту картину, утворену з місцевих фракійських і іллірійських племен, а також прийдшлих (германці, сармати), які осіли на Карпатських землях в ході переселенських хвиль з півночі і сходу. Більша частина з них в I - на початку II ст.н.е. потрапила в зони окупації Риму і була включена в склад провінцій Паннонії і Dakii, менша, в тому числі, і з регіону Верхнього Потисся, опинилася в контактній зоні з Імперією, утворивши по відношенню до останньої "ближню первісну периферію".

Про племена, які склали "ближню первісну периферію", в першу чергу, дають нам відомості античні письмові джерела. Це тексти таких загальноновідомих робіт як "Географія" Страбона (64-63 рр. до н.е. - 20 р.н.е.), "Географія" Клавдія Птолемея (після 83 р.н.е. - після 161 р.н.е.), "Історія" і "Германія" Корнелія Тацита (біля 58 - після 117 рр.н.е.), "Історія" Діона Кассія. (160 - 235 рр.н.е.), "Історія" Амміана Марцеліна (330-400 рр.н.е.), "Гетика" Йордана (VI ст.). Крім того, окремі відомості містять: "Scriptores Historiae Augustae" - збірник біографій імператорів від Адріана (117-138 рр.н.е.) до Нумеріана (283-284 рр.н.е.), написаний на початку IV ст.н.е. і перероблений в другій половині цього століття; окремі фрагменти "Нової історії" Зосіма (501 р.н.е.) та робіт візантійських хроністів Зонари (після 551 р.н.е.) та Сінкелла (784-806 рр.н.е.).

За даними античних авторів на етнічній карті Карпатського ареалу I ст.н.е. можна виділити три історико-культурні зони: західну, південно-східну та північно-східну, до якої відноситься Верхнє Потисся. Західна була заселена іллірійськими, кельто-германськими та сарматськими племенами, південно-східна - гето-даками, а північно-східна - північнофракійськими племенами (Strabo, VII,3,1; Tacit, Germ.,43; Plin.,IV,80-81).

Зрушення певної етнічної стабільності, яка склалася в ареалі Карпат на початок нашої ери, в першу чергу, були пов'язані з

консолідацією на Середньому Дунаї свевського племінного союзу на чолі з Марободом - вождем маркоманів. Ця, на перший погляд, незначна подія відразу звернула увагу античних географів та істориків, що пояснюється зіткненням маркоманів, а потім квадів, з зоною імперських інтересів Риму. Страбон (VII,6;XI,1,26), Пліній Секунд (IV, 80,82) та інші автори в своїх працях не тільки описували політичну та племінну характеристику германців, а й підкреслювали загрозу їхнього сусідства для безпеки Римської імперії (Vell.Pat.,II, 108,2; Tacit, Germ. 41).

Найбільш чітко локалізація германських племен в північно-західній частині Карпатського ареалу на I ст.н.е. проведена Тацитом (Germ. 43). Він підвів підсумки міграцій германців в Карпатах, дав їм етнічну і політичну характеристику, а також відмітив появу на кордонах царства Ваннія (20-50 рр.н.е.) нових племен із сходу - сарматів (Tacit. Annal.29,30; Hist.3,5).

Кордони ранніх германських племінних об'єднань чітко вказані і у Плінія (IV,81), який вперше описав район "великих скелястих" Карпатських гір (IV,82) і повідомив про витіснення сарматами-язигами дакійських племен з Тисо-Дунайської низовини в гори (IV,80-81).

Попередження істориків I ст.н.е. про германську загрозу здійснилися в II ст.н.е., коли Римській імперії був нанесений сильний удар під час Маркоманських війн (166/167-180 рр.н.е.). Основним джерелом цих подій є "Римська історія" Діона Кассія (I-LIX), в якій наголошується, що війни були розпочаті прикордонними з Паннонією народами, внаслідок натиску на них північних племен - готів, вандалів, лангобардів, які виступили з глибинних областей Європи і Скандинавії.

Етнічні зрушення періоду Маркоманських війн безпосередньо торкнулися і Верхнього Потисся, куди в 170-171 рр.н.е., за свідченням Діона Кассія (LXXI,12,1) - Павсанія (X,34,5), проникають східно-германські племена вандалів-хаздінгів. На цій території їх розмішує і історик більш пізнього часу - Йордан (Get. 113,114), який дає розгорнуту історію германців - гепідів і готів, що з'явилися на історичній арені пізніше (Йордан, 94-95, 178-180,182-184). З останніми були пов'язані нищівні удари варварських коаліцій, які привели до загибелі Римської імперії (476 р.).

Субстратні племена Карпатського ареалу - північні фракійці - вперше, і досить детально, описані "батьком" історії Геродотом (484-425 рр.до н.е.) в зв'язку з походом царя Дарія в Скіфію в 513- 512 рр. до н.е. (Геродот, IV,89,93,94,118). Кількість свідчень

про фракійців (гетів і даків) збільшується з кінця I ст. до н.е., від окремих згадок (Caes. VI, 25), до докладного описання у Страбона (VI,3,12; VII,3,10-12), а пізніше Птолемає (III,8,3) і Йордана (71-78). Завдяки творам цих авторів ми дістаємо детальну, а разом з тим складну інформацію про політичну, племінну і етнічну ситуацію в Олизькій до нашого регіону Дакії I ст.н.е.. Йордан (13,76) посвячує нас в початок зіткнення даків з римлянами, а Діон Кассій (LXVII, 7,1) дає екскурс подій дако-римських війн епохи Доміціана і Траяна, які завершуються утворенням провінції Дакії (107 р.н.е.).

Широку характеристику Дакії, зокрема її північних кордонів, дав Птолемає (16,1,II), який розміщував тут племена костобоків (III,5,9,21). Він також вперше вжив термін "Карпатські гори", описавши Бескиди (гори Аскібургіус), Українські та Румунські Карпати, які вважав кордоном між Європейською Сарматією і Дакією (Ptol., III,5,1;5.8;7,1;8,1).

Історія населення Карпатського ареалу в пізньоримський час і епоху Великого переселення народів в переказах римських і візантійських істориків насичені картинами масових етнічних переселень, безперервних міжплемінних сутичок і війн, занепаду і знищення значної кількості місцевого населення.

Основними джерелами по історії кінця IV-V ст.н.е. виступають, крім "Гетики" Йордана (123-283), "Війна з готами" Прокопія Кесарійського (VIII,5,1-12,14-15,19-22) і "Сказання" Пріска Панийського (Prisci, FHS, 4). Останній, побувавши в ставці гунського вождя Аттіли, не тільки детально описав побут і характер гуннів, а й дав характеристику їх союзників і сусідніх племінних об'єднань.

Письмі джерела, не дивлячись на недоліки, уривчати описання, утворюють певний історичний фон і висувають на перший план важливі вузлові моменти (дако-римські і Маркоманські війни, проникнення сарматів, германців, гуннів), які дозволяють зіставити їх з даними масового археологічного матеріалу, що в сукупності розкриває історичну картину етносів Карпатського ареалу, зокрема і Верхнього Потисся.

Вивчення археологічних пам'яток Верхнього Потисся I-IV ст.н.е. було розпочато ще в другій половині XIX ст. Однак, аж до останніх десятиліть, висновки щодо їх етнічної належності базувалися на даних окремих старожитностей, в кращому випадку комплексів певних районів, а недостатність археологічного матеріалу до-

повнивалася свідченнями античних авторів з їх власними міркуваннями про племінний світ Карпат та його історію. З 50-х - 60-х рр. XX ст. в Словаччині, Угорщині, Румунії, дещо пізніше в Закарпатті, розпочинається період нагромадження археологічних джерел, а потім їх етнокультурне осмислення. У цьому відношенні досить вагомий внесок зробили словацькі вчені Т.Колнік, В.Будінські-Крічка, М.Ламієва-Шмієдлова, Я.Пастор. Проведені ними розкопки цілого ряду пам'яток, в тому числі таких ключових як гончарний центр Блажиче-Богданівці (Я.Пастор), земплінський комплекс (Б.Бенадік, В.Будінські-Крічка), поселень в Прешові, Шебастовцях, Сені (М.Ламієва-Шмієдлова), дозволили виділити етнічні комплекси місцевого північнофракійського населення, пам'ятки липицької та шеворської культур.

Угорські дослідники, з початку 60-х рр. XX ст. (Д.Чаллань) і до сьогодні (І.Бона), проголошують теорію германської належності старожитностей римського часу на території Саболч-Сатмарської області. Більшість археологічних пам'яток відносяться ними до "культури Берг", носіями якої були вандалські племена (Csallany, 1970, 1973) та до гото-гепідських старожитностей (Бона, 1986).

Згідно сучасній румунській історіографії (С.Думітрашку, Т.Бадер, Г.Лазін) на території Сату-Марського та Байя-Марського уездів в I-IV ст. проживали "вільні" даки, нащадки автохтонів і переселенців з окупованої Дакії. В кінці II-III ст. сюди проникають вандали - носії шеворської культури (Апа, Медіешул Ауріт та інш.).

Проблемами історії I-IV ст. н.е. в ареалі Українських Карпат займається В.Г.Котигорошко (1986, 1991), висновки якого базуються не на вузьколокальних пам'ятниках, а на узагальненні матеріалу всього регіону. Згідно концепції вченого субстратним населенням Верхнього Потисся римського часу були північні фракійці. В I ст. н.е. вони входили в великий масив дакійської культури, а в наступному столітті брали участь у формуванні культури карпатських курганів. Щодо шеворської культури, дослідник вважає, що її носії - вандали-хаздінги, проникають в регіон в другій половині II ст. н.е., але вже на протязі перших десятиліть піддаються значній асиміляції з боку місцевого населення.

Серед різних періодів стародавньої історії Верхнього Потисся до найбільш слабо вивчених відноситься епоха Великого переселення народів (кінець IV-V ст. н.е.). Переважну більшість старожитностей цього часу складають поховання з багатим інвентарем,

якому і була приділена особлива увага в літературі як в хронології, так і з точки зору етнічної атрибуції. Значну роботу по систематизації матеріалів гуннської епохи в Карпато-Дунайському басейні провів М.Пардуц (1959), який склав карту пам'яток V ст.н.е. і виділив три етнічні групи: пізньосарматську, германську і гуннську. Питання хронології розроблялися в ряді статей Й.Вернера (1938, 1956, 1959) як у відношенні датування окремих речей, так і цілих комплексів (Косино, Тісалжк, Гава, Капушани).

З робіт, опублікованих за останні роки, слід відзначити статті Я.Тейрала (1988, 1992) та Ф.Бірбрауера (1980, 1992), які присвячені розробці ключових проблем історії *der Völkerwanderungszeit*. При розгляді хронології раннього періоду Я.Тейралом (1988) робиться висновок, що перехід від пізньоримського часу до початку переселення народів можна розглядати, як поступовий процес, який проходив в декілька етапів. Найбільш важливі фактори цих етапів визначаються появою гуннів, зміною в типах поселень, виникненням в Подунайському лімесі прикордонних областей федеративів із змішаними поліетнічними культурами.

Існуючі розробки по проблемах епохи Великого переселення народів Карпатського ареалу, а також відкриття в останні роки нових пам'яток (Велика Бакта, Тісадоб-Сігет та інш.) дозволяють автору описати етнокультурну картину регіону Верхнього Потисся кінця IV-V ст.н.е.

Розділ II "Населення Верхнього Потисся в римський час (I-IV ст.н.е.)" складається з трьох підрозділів. В першому подається коротка характеристика етнічного складу населення суміжних регіонів Карпатського ареалу та описуються основні політичні події I-IV ст.н.е.

Корінні зміни в загально-історичному розвитку Карпато-Дунайських земель на рубежі літочислення визначаються двома основними моментами: експансією Риму та виникненням на території ареалу племінних об'єднань германських племен. За даними Плінія (NH, IV, 96) і Тацита (Герм. 46, 2), в I ст.н.е. германці поділялися на три великі групи, з яких приельбські - квади, маркомани - вже в 9-8 рр. до н.е. приходять на Середнє Подунав'я, де утворюють так звані "царства" (Маробода, Ваннія), які стають своєрідним плацдармом для наступного проникнення *der deutschen Stämme* в ареал. Одночасно з півдня на цю територію утручуються римські легіони, що призводить до військового захоплення Паннонії, а потім організації тут римської провінції (8 р.н.е.). З середини I ст.н.е. територія

Тисо-Дунайського басейну заповнюється декількома хвилями іраномовних племен сарматів (язиги, роксолани, алани). Їх історія - це історія постійних конфліктів із сусідніми племенами та Римською імперією, що відбувалися аж до гунського завоювання. З іншого боку, "сарматський клин" на протязі другої половини I ст.н.е. служив буферною областю між римською Паннонією і територією дакійських племен, які були основним етнічним субстратом Карпатського ареалу в той період. В другій половині I - початку II ст. н.е. сармати виступали то на боці римлян, то на боці даків. Останні устрявали в конфліктні відносини з Римом ще в епоху Цезаря, а в період правління імператорів Доміціана (81-96 рр.н.е.) - Траяна (98-117 рр.), військові сутички між ними досягли свого апогея і призвели до цілого ряду дако-римських війн (86-89 рр., 101-102 рр., 105-106 рр.). Війни завершилися розгромом царства Децебала і утворенням в 107 році провінції Дакії.

Внаслідок завоювань земель між Верхнім і Нижнім Дунаєм в склад Римської імперії включається велика маса варварських племен і починається новий етап в стародавній історії Карпатського ареалу. В першу чергу, він характеризується завершенням будівництва північного і східного лімесу, що призводить до поділу племінного світу Південно-Східної і Центральної Європи на дві частини. Перша опинилася в зоні окупації, а друга, в тому числі Верхнє Потисся, в безпосередній зоні впливів римської цивілізації.

З виходом римлян на Середній Дунай наступає період військових сутичок і конфліктів з германськими племенами. В кінці II ст.н.е. вони вилилися в грандіозні Маркоманські війни (166/167-180 рр.), названі римськими істориками "змовою варварів" (SHA, Vita Marc., 22,1). З цього моменту починається відрахунок занепаду імперії. Рим переходить від завоювань до оборони, а варварські племена з кожним десятиліттям все більше напружують силу своїх ударів по Дунайських провінціях. В кінці-кінців вони призводять до евакуації Дакії (271 р.), яку заповнюють багаточисленні племена германців, північних фракійців і сарматів. В наступальному прориві варварів ведече становище займають карпи, а потім східні германці. З них вандалаи вже в II ст.н.е. проникають в Верхнє Потисся і проривають північний лімес Дакії (Cass. Dio., XXI, 12, 1; Иордан, 113,114). Услід за вандалаи в регіон проникають гепіди, а потім готи. Це проникнення, відображене в писемних джерелах (Иордан, 207-208), підтверджується і даними археологічннх пам'яток.

Загалом, слід відмітити, що політична ситуація, яка склалася в Карпатському ареалі в римський час, в значній мірі сприяла соціально-економічному розвитку населення Верхнього Потисся, що відбулося в інтенсивному рості заселеності регіону і високому рівні матеріальної культури племен.

В другому підрозділі дається огляд основних культурних утворень на території Верхнього Потисся I-IV ст.н.е. Період середини I ст. до н.е. - початку II ст.н.е. на землях регіону розглядається як період існування дакійської культури, поширеної на значній території Карпатського ареалу. Її носії - дакійські племена проникають і освоюють регіон після розгрому Бурбесток (близько 60 р. до н.е.) кельтських об'єднань та їх опшідумів (Strabo, V, 1, 6; VII, 3, 11). На важливих комунікаційних шляхах і біля солотвинських оселерудників даками зводяться городища (Земплін, Мала Копаня, Солотвина-Четата, Ончешті), з яких перші два стають домінуючими політичними та ремісничими центрами Верхнього Потисся. Дослідження городищ і цілого ряду поселень дозволяють говорити про досить високий рівень розвитку економіки в середовищі північнофракійського населення регіону і, в першу чергу, металургії, металообробки і гончарства, а також про широкі торговельні зв'язки з суміжними областями Карпатського ареалу.

Вивчення могильника в Земпліні, одиничних поховань в Стреді над Бодрогом, Бобовому показало, що поряд з традиційними підкурганними захороненнями, здійсненими за обрядом кремації, з приходом даків з'являються і ґрунтові могили. Залишки трупоспалень разом з індивідуальними речами та посудом-приставками клалися в урни або просто зсипалися в ями.

В II ст.н.е. місцеве північнофракійське населення, разом з спорідненими їм даками, формує культуру карпатських курганів, основні хронологічні рамки якої визначаються II-IV ст.н.е. Пам'ятники цього періоду (близько 400) представлені поселеннями, виробничими центрами, могильниками і скарбами.

Поселення, головним чином, займають низовинну, найбільш плідну зону регіону. Площа їх 2-3 га, в окремих випадках до 10-15 га (Петрово, Паладь Комарівці та інш.). Як і в попередній час, в житловому будівництві використовувалися напівземлянки та наземні житла, біля яких розташовувалися допоміжні приміщення і господарські об'єкти. Серед виробничих центрів найбільш дослідженим є селище металургів у Вовчанському та гончарний промисловий район Міц. На території останнього, від Берегшурані (Угорщина) до м.Бе-

регово (Україна), відомо 119 гончарних печей двоюрусної конструкції. Майстри району Міц спеціалізувалися по випуску високоякісного сіроглиняного посуду з штампованим орнаментом. В ході розкопок тут знайдено більше 60 тис. фрагментів кераміки, десятки цілих посудин, 58 глиняних штамів, фібули, пряжки, намисто і римські денарії II-IV ст.н.е.

Поховальні пам'ятники складають обмежену групу старожитностей, серед якої повністю досліджений тільки Ізський некрополь. Характерною рисою ритуалу було трупоспалення на місці захоронення, рідко на віддалі, з послідовним вмістом залишків кремації в ліпні урни (домінанта), в ямки і в купи на стародавньому горизонті. В декількох випадках (Іза - курган N 3,13, Земплін - курган N 1,5; Стреде над Бодрогом N 4) зафіксовані концентричні круги, викладені з каменю довкола захоронення. Після здійснення ритуалу поховання насипався курган. В окрему групу виділено декілька курганів із змішаним поліетнічним ритуалом (Братово, Земплін - курган N 2, Лесне - курган N 3), в яких захоронення здійснювалися за місцевим ритуалом, а інвентар складався з речей шеворського типу (зброя, посуд).

Третю групу пам'яток культури карпатських курганів складає 21 скарб та поодинокі знахідки монет в 147 пунктах регіону. Більша частина скарбів - це грошові накопичення, які разом з одиничними знахідками складають колекцію близько 4000 монет, в якій 95 % римських денаріїв.

В другій половині II ст.н.е. на землі Верхнього Потися з півночі проникають носії шеворської культури, ідентифіковані дослідниками (К.Годловський, Т.Колнік, М.Лемієва-Шмієдлова, В.Котигорошко) з племенами вандалів-гасдинтів. Їх присутність в регіоні фіксується 24 пунктами одиничних захоронень, могильником в Земпліні та Медіешул Ауріті, а також окремими знахідками кераміки шеворського взірця з 29 поселень кінця II - початку III ст.н.е. "Чисті" шеворські об'єкти були відкриті тільки в останні роки на поселеннях Мочола II та Буча Берегівського району Закарпатської області. Вони, в основному, склалися з напівземлянок зі стовповою конструкцією стін, які характерні для пам'ятників цього кола старожитностей в Вісло-Одеському регіоні.

Поховальні пам'ятники шеворської культури (Апа, Арданово, Свалява, Кекче, Берегшурань та інш.) характеризуються ґрунтовими кремаційними захороненнями, в більшості випадків супровідними ритуально зігнутю зброєю. Проведений аналіз предметів озбро-

ення шеворців показав, що вони належать до бойового (професійного) виду зброї і відповідають рівню зброї найбільш розвинутих варварських народів римського часу. Їх наявність в комплексах шеворської культури Верхнього Потисся свідчить про існування в даному суспільстві воїнів-професіоналів.

Окрему групу пам'ятників II-IV ст.н.е. складають локальні культури, в які включені пам'ятники "вільних" даків та германські старожитності кінця III - першої половини IV ст.н.е. Перші займають вузьку смугу вздовж лівобережжя верхів'я р.Тиси і басейн низовини р.Самош, тобто корінні землі даків, відомих тут з V ст. до н.е. через пам'ятники культурної групи Саніслеу-Нір. В період латену вони зазнали кельтської культурної нівеляції, але тим не менше, зберегли основну етнічну рису - поховальний ритуал і місцеві форми ліпного посуду. Після утворення провінції Дакія ці землі визначаються в писемних джерелах як територія племен "вільних" даків (Cass. Dio., LII,3,3; LVIII,27,5), які склалися з місцевого населення та переселенців з Трансільванії, окупованої Римом. Проживали "вільні" даки на поселеннях відкритого типу, використовували в житловому будівництві напівземлянки та наземні житла. В ряді поселень (Лазур, Медіешул Ауріт, Сату Марє) відкриті гончарні майстерні. Згідно даних поліетнічного могильника в Медіешул Ауріт, "вільні" даки використовували ґрунтові могили, в які клалися урни та посуд-приставки.

Германські старожитності представлені "князівськими" захороненнями рубежу III-IV ст.н.е. в Острованах і Цейкові (Словачина), а також групою гепідських пам'яток кінця III-IV ст.н.е. на території Саболч-Сатмарської області Угорщини, головним чином, зосереджених вздовж лівобережжя р.Тиси. Перші відносяться до загальноєвропейського горизонту "князівських" поховань (Werner, 1938, 1973) з наявністю значної кількості речей із дорогіших металів, каменю та скла.

Гепідські пам'ятники складають поодинокі інгумаційні захоронення та поселення з 26 пунктів регіону. Їх інвентар складався з предметів вбрання, ліпного та гончарного посуду, римських монет. Особливий інтерес становить захоронення дівчинки в цільній дубовій труні з Кішварди (ФНМАЙ, інв. N 79.17.1).

В ході досліджень пам'ятників римського часу Верхнього Потисся була зібрана значна кількість речового інвентарю, який дозволив провести етнічне і хронологічне членування старожитностей з виділенням основних типів та варіантів, характерних для тих чи інших племен. За своїм функціональним призначенням він розпо-

діляється на чотири групи: 1) кераміка; 2) знаряддя праці та побутові речі; 3) зброя; 4) прикраси, предмети вбрання та туалету.

Кераміка за способом виготовлення ділиться на ліпну і гончарну. Перша в більшості випадків має не тільки хронологічне, а й етнічне навантаження. Найбільш чітко виділяється посуд північнофракійського складу, який належить до комплексів культури карпатських курганів і "вільних" даків. Це горшки, миски, вази, чашки, сковорідки. Для посуду шеворського типу характерна грубість формовки кухонних горщиків та ретельність обробки столових ваз та мисок. Надзвичайно широкий асортимент гончарного посуду, який в своїй більшості складається з сіроглиняних мисок, глечиків, горшків, ваз, кубків, а також тари для зберігання припасів - піфосів.

Основна частина знарядь праці (наральники, коси, серпи, жернова, сокири та інш.) знайдена на поселеннях культури карпатських курганів, а зброї (мечі, бойові ножі, наконечники списів, умбони) - в захороненнях шеворської культури.

Четверту групу речового інвентарю складають фібули, підвіски, перстні, намиста, пряжки та кістяні гребені. Разом з ними на пам'ятниках відкриті речі-імпорти, які свідчать про широкі торгові контакти з римським світом. Це terra sigillata, скляний та бронзовий посуд римського походження.

Третій підрозділ підсумовує результати аналізу писемних джерел і пам'ятників археологічних культур Верхнього Потисся.

Культурогенез регіону розглядається як соціальний, економічний і культурний синтез двох основних компонентів: субстратного - північнофракійського, пов'язаного з місцевими традиціями, і прийшлого (кельти, даки, германці). Відносини пришельців з місцевим населенням впливали на всі три сфери синтезу, активність і темпи якого залежали від рівня розвитку продуктивних сил, структури субстратних та прийшлих колективів.

Високий рівень економічного розвитку населення Верхнього Потисся в римський час визначався збереженням виробничих традицій, заснованих в останній чверті I тис. до н.е. кельтськими племенами. На рубежі н.е. культурними і політичними спадкоємцями кельтів стали даки. Культурно-історична спорідненість етноса, збереження кельтських традицій та потужна сировинна база сприяли поступальному розвитку економіки і соціальних відносин населення регіону (виникнення городищ, як політичних та економічних центрів, спеціалізоване ремісниче виробництво, наявність товарно-

грошових відносин).

Наступні зміни в етнокультурній сфері регіону визначаються його входженням в контактну зону з Римською імперією (107 р.) і Маркоманськими війнами, чому супроводжувало широке поширення германських племен. В проникненні останніх в регіон виділяються три етапи: I - кінець II ст.н.е. (вандали-хаздінги); 2 - кінець III-IV ст.н.е. (гепіди); 3 - 376-488 рр. (остготи, свеви, гепіди).

На перших двох етапах цього проникнення матеріали пам'яток свідчать про спільне проживання місцевого і прийшлого населення (Педер, Трстене при Горнаді, Братово та інш.), а також про сильний воєнізований контингент пришельців (Апа, Арданово, Свалява, Медіешул Ауріт) та існування у них інституту вождів (Острівани, Цейков).

Найбільш важливим у соціально-політичному плані розвитку населення регіону після появи германських племен є саме становлення і розвиток інституту лідерів з внутрішньою ієрархією соціальної структури, що яскраво виражено в матеріалах поховань. Вміщення в могили поряд з стандартними наборами також і певних символів влади, серед яких найбільш показними є зброя, золоті кубки, шийні гривни, - вказує на спеціалізацію функцій воїнів, жреців та світських лідерів. Очевидно, статус вождя-лідера стає в III-IV ст.н.е. життєво важливим для інтересів суспільства, що вело за собою його ідеологічне утвердження через ідею сакралізації влади і престижно-знакові об'єкти. Функція централізованого ідеологічного лідерства виражена в наявності в регіоні унікального жертвенника-святини біля с.Солонці, де багаторазово проводилися ритуальні спалення людей. Слід відзначити, що для цього періоду у всій Центральній Європі характерним є ріст ролі вождів (горизонт могил Лейна-Хаслебен), який був викликаний сильними міграційними і експансійними імпульсами.

На третьому етапі проникнення германців в регіон мова йде не про взаємозв'язки місцевих з прийшлими племенами, а про соціально-економічні зрушення, які призводять до зникнення пам'яток місцевого населення і початку нового періоду етнічної історії Верхнього Потисся, пов'язаного з складними міграційними процесами епохи Великого переселення народів.

Розділ III "Племінний світ регіону в часи Великого переселення народів (кінець IV-V ст.н.е.)" складається з трьох підрозділів. В першому проводиться аналіз основних категорій старожитностей кінця IV-V ст.н.е.: поселень, поховальних пам'яток, скарбів та одиничних знахідок речей. Серед них найменшу групу склада-

ють поселення, які, в основному, зконцентровані в гірській місцевості Північно-Східної Словаччини. Ці селища входять в велику групу "Північно-Карпатських поселень" (Pieta, 1991), для яких характерно розташування на природніх підвищеннях, вершинах плоскогір'їв та гір, тобто в умовах з хорошим природнім захистом. Особливий інтерес представляють такі поселення, як Прешов і Трстене при Горнаді, на яких прослідковано безперервне заселення на протязі II-V ст.н.е.

Обмежена площа розкопок не дозволяє дати повний аналіз плану забудови поселень та житлового будівництва. Житла відомі двох типів: наземні і напівземлянки із стовповою конструкцією стін. Середня площа їх 12-16 кв.м. Поряд з житлами знаходилися допоміжні приміщення та господарські ями.

Найбільш репрезентовану і основну групу старожитностей кінця IV-V ст.н.е. складають поховальні пам'ятники. На сьогодні в регіоні відомо 35 місцезнаходжень одиничних поховань і три могилиники (Тісадоб-Сігет, Тісалок-Разомпуста, Капушани). Найбільша їх концентрація зосереджена на лівобережжі р.Тиси, в районі північно-західної частини Саболч-Сатмарської області Угорщини. Для аналізу взяті дані сорока, добре документованих, могил. Крім трьох урнових захоронень з Тісадоб-Сігета, всі вони інгумаційні, вміщені в ґрунтові могили (тільки чотири поховання в Великій Бакті були підкурганими). Всі інгумаційні захоронення характеризуються могилами прямокутної форми (2-2,5 x 1,0-1,5 м), глибиною 0,8-2,0 м. Покійного клали на спину з витягнутими вздовж тіла руками та орієнтацією голови захід-схід, в окремих випадках південь-схід-північ-захід, південь-північ, північ-південь. Ці дані дають можливість говорити про зміну поховального ритуалу в V ст.н.е., викликану зміною етнічних структур. За аналогіями, подібна форма могил і орієнтація характерна для пам'яток всього Карпатського ареалу гунського часу, в першу чергу, германських і сарматських. Поширення орієнтації захід-схід, згідно більшості дослідників (Heinrich, 1990; Páducs, 1963; Vago, Vona, 1976), можна розглядати незалежно від етнічної належності пам'яток і відносити до загальної зміни світоглядних уявлень, пов'язаних з проникненням християнства в поліетнічне варварське середовище.

Антропологічний аналіз ряду кістяків показав наявність європейських типів серед захоронених і присутність ритуальної деформації черепа (Vlcek, 1957). Остання деталь ритуалу, характерна для пізніх сармат, була перейнята східно-германським населенням Карпатського ареалу і зникає після середини V ст.н.е.

Найважливішою деталлю поховального ритуалу кінця IV-V ст. н.е. постає інвентар, який різко відрізняється своїм багатством від більш ранніх, тим більше пізніх захоронень. По своєму складу і призначенню він виділяється в три групи: 1-прикраси і приладдя вбрання; 2-предмети озброєння; 3-ритуальний інвентар, покладений в могилу під час захоронення (посуд, прясла, оболі). Відмінною рисою жіночих захоронень є багатство 1 групи інвентаря, яка складається із золотих та срібних виробів, напівдорогоцінних каменів. Ця деталь ритуалу, характерна для V ст., є свідченням непомірного збагачення германської та гуннської знаті за рахунок пограбувань та данини. Досить сказати, що тільки в 451 р. Римська імперія виплатила Аттілі 432 тис. солідів (Корсунський, Гунтер, 1984). Саме це збагачення призводить до формування моди на показну розкіш в середовищі гуннської та германської знаті, яка виявилася в поширенні надто масивних (більше 30 см) золотих і срібних фібул, великих пряжок, намиста, браслетів, сережок, відомих з комплексів захоронень "знатних германок" V ст.н.е.

Третю групу старожитностей епохи Великого переселення народів складають скарби та одиничні знахідки речей і монет. За своїм змістом виділяються монетний скарб з Кривоштян, грошово-речовий з Брестова та речові з Геленеша та Залкод-Банкода. В перші два скарби входили монети з останньою емісією імператора Валента (364-378 рр.), в інші - золоті фібули, срібна пряжка, зеркало. До одиничних знахідок віднесені соліди кінця IV-V ст.н.е. та окремі прикраси.

В другому підрозділі дається аналіз основних груп речового інвентаря: кераміки, прикрас, приналежностей одягу і туалету, зброї.

Кераміка цього періоду складає невелику в кількісному відношенні групу. Вона відома, головним чином, за колекціями селищ прешовського типу, могильника Тісадоб-Сігет та одиничних знахідок в захороненнях і представлена посудом ліпної і гончарної формовки. Основні форми складають горшки, глечики, миски, кубки.

В другу, найбільш багаточисленну групу речового матеріалу, входять фібули, пряжки, сережки, перстні, браслети, торквеси, намисто, зеркала та кістяні гребінці. В своїй більшості вони мають хронологічну і етнічну атрибуцію. В першу чергу це стосується фібул, серед яких в досліджуваний час найбільше поширення дістали масивні двухпластинчасті застібки п'яти варіантів, фібули типу Левіце-Прша, фібули-цикади і adlerfibel. Пряжки (поясні і

обувні) виділені за своєю формою та розмірами в чотири типи. Детальний аналіз цих речей вказує на їх східно-германське походження.

Значну групу сережок (15 екз.) складають кульчики з поліедричним кубиком, які широко відомі в германо-сарматських захороненнях V ст.н.е.

Серед приладь туалету виділено групу з 11 кістяних гребенів трьох типів та 13 зеркал "східно-номадського" взірця.

Зброя кінця IV-V ст.н.е. знайдена, головним чином, в похованнях і представлена мечами, накінечниками списів та деталями щитів (умбони, ручки).

В третьому підрозділі, на основі аналізу речового інвентаря, піднімаються питання хронології, періодизації та етнічної атрибуції пам'ятників кінця IV-V ст.н.е. Для розгляду цих питань були залучені фундаментальні праці цілого ряду європейських вчених - Ф.Бірбрауера, Я.Тейрала, Й.Вернера, А.К.Амброза, І.Бони.

Ретельний аналіз археологічних пам'яток, в першу чергу, поховань, які представляють значну кількість хронологічних індикаторів, дозволяють виділити серед старожитностей Верхнього Потисся декілька хронологічних горизонтів. Ранній горизонт D1 (375-420 рр.) визначається комплексами поселень прешовського типу і групою ранніх могил (23) могильника в Тісадоб-Сігеті. Хронологічними індикаторами виступають пізні варіанти одночлених фібул, пряжки і гребені 4 типу групи I B А.Шмідловської (1971).

Початок горизонту D2 (410/20-450 рр.) визначається зміною складу поховального інвентаря, хоча чітку межу між ступенями D1 і D2 встановити досить важко. До основних комплексів цього періоду відносяться поховання Чана (Словащина) і Маклар (Угорщина). Датуючим матеріалом виступають пластинчасті фібули групи I Амброза, фібули з інкрустацією (Геленеш), великі пряжки з прямокутними обіймами, скляні кубки, сережки з поліедричним кубиком.

З горизонту D2 вицеляються дві фази: Унтензібеннбрун (400/10-420/30 рр.) і Лав Андер Тайя-Бакодпуза (420/30-440/50 р. р.). Комплекси, які представляють ці фази - Секей, Діндешті, Болшо, Капушани, Кошце - пов'язуються з східно-германським етносом (гепіди, остготи), племена якого кільцем оточували гунський імперський центр, будучи його союзниками.

Останній етап досліджуваного періоду представлений горизонтом Домолош Пуста-Бачордаш, синхронним ступені D3 (450-475 р. р.). Основними пам'ятниками цього відрізка часу є поховання в Кошино, Тісалук, Гава з литими кербшнітними пряжками і двупластин-

частими фібулами типу 1 (варіанти Г,Д), а також групи могил (kleiner gräberfelder) в Великій Бакті та Валя Луї Міхай.

Єдиним пам'ятником регіону, який займає проміжне становище між кінцем античності і початком раннього середньовіччя, є комплекс знахідок в Берегово. Пальчасті фібули та adlerfibel з цього комплексу дозволяють віднести пам'ятник до ступені "Ірлн-ут", датованої кінцем V - першою половиною VI ст.н.е. (Geisler, 1988).

Проведений огляд пам'яток, їх хронологічна оцінка дозволяє зарахувати більшість з них в коло старожитностей східно-германських племен (остготи, гепіди). Наявність в окремих комплексах круглих зеркал з концентричними кругами в орнаменті пов'язана з сармато-аланськими впливами, прослідкованими ще в горизонті DI (Tisadob-Ciget).

Історичні події V ст.н.е., центром яких був Карпато-Дунайський ареал, торкнулися верхньотиських земель, так би мовити в загально-історичному плані. Тут не було яких-небудь визначних явищ, ні великих битв, ні масових зрушень. Однак, розгляд V ст.н.е. дає багатий матеріал для етнічного визначення, оскільки ні в регіоні, ні в цілому Карпатському ареалі, в цей період не було якої-небудь домінуючої археологічної культури, яка б нівелювала окремі етнічні ознаки її засновників. Культурі римського часу в результаті соціальних катаклізмів припинили своє існування. Натомість на історичній арені з'явився цілий калейдоскоп племен і кожне з них сприймається як певне окреме явище, оскільки вони в переселеннях зберігали якусь одну, визначальну і більш консервативну ознаку, поступово втрачаючи інші. В такому середовищі, при відсутності осідлих культур, сильнішим, ніж в інші періоди, був фактор моди на прикраси одягу, а також широке поширення дорогочінних речей (великі пластинчасті фібули, пряжки у германців; діадеми, багато оздоблені деталі кінської збруї, бронзові котли - у гуннів).

Проаналізований археологічний матеріал Верхнього Потисся дає змогу поділити цю добу на два етапи - ранній (кінець IV - початок V ст.н.е.) і пізній - середина-кінець V ст.н.е. Їх принципова різниця полягає в етнічних процесах, які визначаються припиненням існування культури римського часу і появою в регіоні нових етнічних елементів. Відносно достовірні дані свідчать про збереження певних груп місцевого населення, принаймні до першої третини V ст.н.е. на поселеннях прешовського типу, та, можливо, в мало досліджених передгірських височинах. По аналогії з станови-

щем в інших областях Карпатського басейну - Паннонії, Реції, Норіку - місцевий спосіб життя зникав поступово, причому господарський рівень прийшлого населення, скоріше всього, не наближувався до пізньоримського і археологічно його дуже важко прослідкувати. Прийшли народи на сьогодні однозначно можна визначати як племена східно-германського походження, що мали статус федератів та допоміжних загонів союзників імперії Аттіли, а після його загибелі - як повновласних володарів Карпатського ареалу. Ці племена не включалися в ту виробничу діяльність, яка була основою господарства на обітованих ними землях до початку періоду Великого переселення народів, і до кінця V ст. н.е. вони залишають землі регіону, вже обезлюднені як ніколи раніше до цього часу. З VI ст. н.е. починається їх поступове заселення слов'янськими племенами.

Заключення містить висновки дослідження. Перша половина I тисячоліття н.е. була періодом корінних змін в історії населення всієї північно-східної частини Карпатського басейну, в тому числі Верхньотиського регіону, територія якого історично склалася як одна з найбільш активних контактних зон Європи.

Основні форми і особливості зв'язків між групами пам'яток, які відомі в регіоні в I-V ст. н.е. в синтезованому вигляді представляють наступну картину.

Найбільш ранніми є пам'ятки дакійської культури, які з'являються у Верхньому Потиссі в середині I ст. до н.е., в період дакійської експансії, коли даки представляли найбільш могутню силу в політичному і етнічному аспектах. Занепад дакійської культури в результаті дако-римських війн початку II ст. н.е., призводить до короткочасної економічної дестабілізації в регіоні, але вже на протязі II ст. н.е. формується культура карпатських курганів.

В цей же час спостерігається поява на землях регіону нового етносу (носії шеворської культури), організованого у формі добре озброєних, мобільних дружин.

Поряд з основним, північнофракійським культурним масивом, в пізньоримський час можна виділити дві локальні групи пам'ятників. Перша представлена старожитностями вільних даків, розташованих в басейні рр. Тиси-Самоша, а друга - германськими похованнями, що локалізуються, в більшості, вздовж лівобережжя р. Тиси (Саболч-Сатмарська обл.).

Старожитності V ст. н.е., в основному, представлені матеріалами інгумацийних ґрунтових поховань східно-германських племен,

які потрапили в регіон під час Великого переселення народів.

Таким чином, Верхнє Потисся в першій половині I тис.н.е. становило етнокультурний простір, історико-географічне місце, де проходив процес культурогенезу (у матеріально-речовому та духовному аспектах) північних фракційців, які проявили себе як цивілізуючий історичний тип стародавності. Їх етногенез відбувався шляхом поглинання іншоетнічних груп - кельтів, сарматів, германців. Найбільш активно процеси взаємодії та асиміляції відбувалися в I-II ст.н.е., а потім в III ст.н.е., коли значні маси різноетнічного Барбарікуму при домінуючій частці германського елемента, почали наступати на кордони Римської імперії. Під час Маркоманських війн, в регіон проникли германські племена, які згодом стали відігравати каталізуючу роль в процесі міжетнічного переміщення.

По темі дисертації опубліковані наступні праці:

1. Craftsmanship on settlements at the beginning of the I-st century A.D. in the Upper Tisza region // VI Internationale Archaologische Studenten-konferenz. - Szombathely, 1988. - S.5-6.

2. Harta arheologica a monumentelor din secolele V-VI e. pe Tisa Superioara // Procesele etnoculturale la finele mileniului I i.e.n. - prima jumătate a mileniului I e.n. in Sud-Vestul URSS si teritorille limitrofe. - Chisinau, 1991. - S. 62-65.

3. Great Migration of people epoch grave relics in Upper Tisza /Valley/ // Symposia Thracologica Nr.9. - Bucuresti, 1992. - S. 168-169.

4. Altgermanische Denkmäler im Theissoberlauf // Chronica seroetarilor arheologice. Sampania 1993.- Satu Mare, 1994.- S.3-4.

5. Погребения эпохи Великого переселения народов возле с. Великая Бакта Закарпатской области Украины // SA. - 1994.- N 2. - S. 54-69.

6. Етнокультурна карта Верхнього Потисся в першій половині I тисячоліття н.е. // Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету 1993 року. - Ужгород, 1994. - С. 130-137.

7. Пам'ятки доби Великого переселення народів у Верхньому Потиссі // Археологія. - N 3. - 1994. - С. 52-61.

8. К вопросу о проникновении германцев в Верхнее Потисье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э.-V ст.н.э.-Тирасполь, 1994.-С.247-249.

9. Население северо-восточной части Карпатской котловины в III в. до н.э. - V в.н.э. //Вісник Ужгородського держуніверситету.-Серія історична.-Виш. I.-Ужгород, 1994.-С.105-117 /співавтор В.Г.Котигорошко/

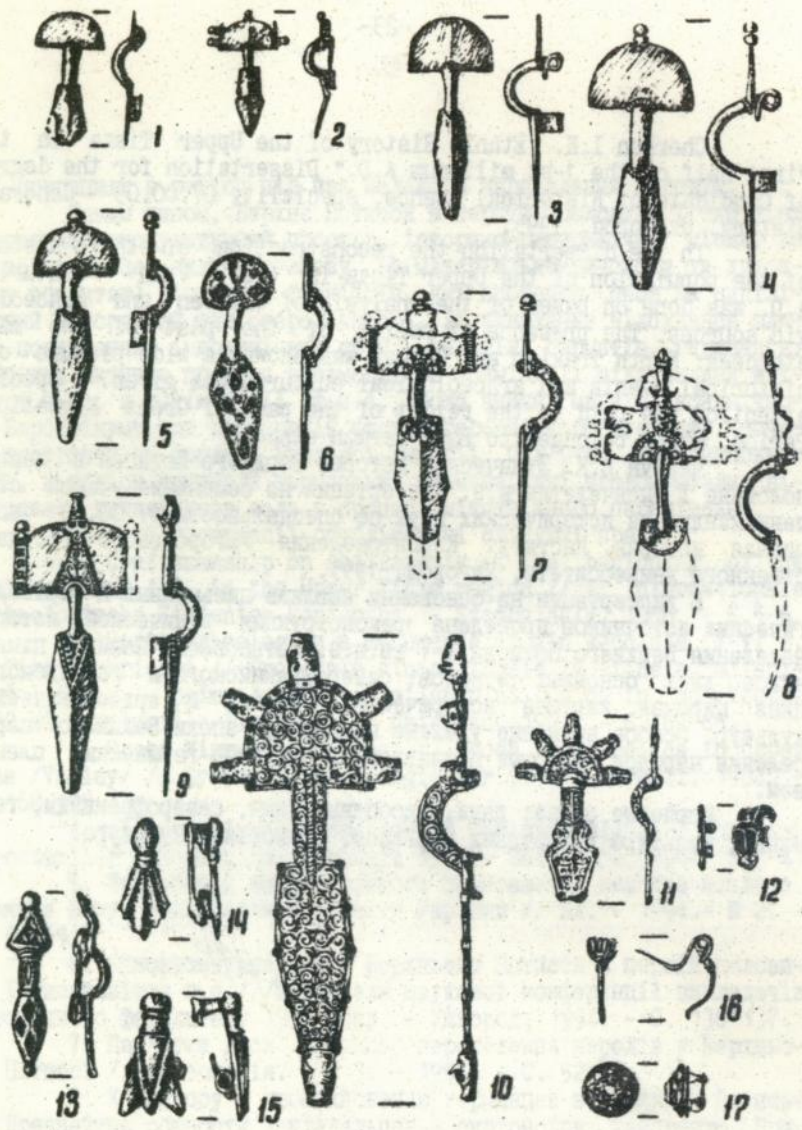
Cherkun I.K. "Ethnic History of the Upper Tisza in the First Half of the 1-st millennium A.D." Dissertation for the degree of Candidate of Historical Science, speciality 07.00.03 - General History. Uzhgorod, 1995.

In the dissertation the reconstruction of ethnic history of the population of the Upper Tisza in the I-V-th centuries A.D. was done on bases of the analysis of written and archaeological sources. The presence of relict of the past of two main ethnoses: North Trakian and German was shown, a wide picture of historical events and archaeological cultures was given. A special attention was paid to the relict of the past of Great Migration Period, which belonged to East German ethnos.

Черкун И.К. Этническая история Верхнего Потисья в первой половине I тысячелетия н.э. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.03 - всемирная история. Институт Карпатоведения Ужгородского государственного университета, Ужгород, 1995.

В диссертации на основании анализа письменных и археологических источников проведена реконструкция этнической истории населения Верхнего Потисья I-V вв.н.э. Установлено наличие памятников двух основных этносов: северофракийского и германского, дана широкая картина исторических событий и археологических культур. Особое внимание уделено памятникам эпохи Великого переселения народов, которые принадлежали восточно-германским племенам.

Ключевые слова: даки, свободные даки, северофракийцы, германцы, культура карпатских курганов, пшеворская культура.

Хронологічні індикатори У ст.н.е.

Підписано до друку 18.04.95
Формат 60 x 84/16 Замовлення 1124
Друк. арк. 1,5. Тираж 100

ВВК "Патент", м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

440501

AB 32.29

AB 32.297